

ÖLÜMSÜZLÜK ARZUSU BAĞLAMINDA AHİRET İNANCININ FELSEFÎ-PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Dr. Öğretim üyesi Ülker Abuzarova
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü
İslam Bilimleri Anabilim Dalı
ulkarabuzarova@ait.edu.az

ÖZET

Âhiret konusu çok yönlü olup dînî inançların yanı sıra felsefî düşünce ve parapsikolojik verilerle de bağlantılıdır. Bu sebeple, metafizik alanla ilgili en çok tartışılan konulardan biri olarak âhiret konusu her zaman güncelliğini korumaktadır. Âhiret inancının dînî ve felsefî temellerinin araştırılması, bu açıdan büyük önem arz etmektedir.

Makalede ölümsüzlük arzusu bağlamında âhiretin imkan ve gerekliliğiyle ilgili deliller araştırılmıştır. Konu, İslam ve Batı teolog-filozoflarının görüşleri ekseninde değerlendirilmiştir. Araştırmada psikolojik açıdan ele alınan dayanaklar ve onların eleştirileri incelenmiştir. Gerek müslüman gerekse bazı Batılı düşünürlerin, felsefî-psikolojik temeline ölümsüzlük arzusunu koyarak âhiret inancını savunduğu gösterilmiştir. Ayrıca evrensel bir arzu olan ölümsüzlük arzusunun, inanç ve düşünce platformunda değişik şekillerde ifade edildiği gösterilmiştir. Bu anlamda metafizik ve maddî ölümsüzlüğün yanı sıra yine felsefedeki sosyal ve biyolojik ölümsüzlük üzerinde durulmuştur. Son olarak makalede insan fitratında bulunan ebedî yaşama isteğinin âhiretin gerekliliği konusunda delil olmayacağını ileri süren John Stuart Mill, Dugald Stewart ve David Hume gibi düşünürlerin iddiaları ele alınmıştır.

***Anahtar kelimeler:** din felsefesi, ahiret inancı, ölümsüzlük arzusu, sosyal ölümsüzlük.*

Giriş

Ölüm, var olduğu bütün zaman ve mekan dilimlerinde insanın karşılaştığı, üzüldüğü, şaşırıldığı, önünde en fazla acze düştüğü ve bu yönleri dolayısıyla kendisini düşünmeye sevk etmiş olduğu bir gerçektir. Bu sebeple bulunduğu konuma bağlı olmaksızın insanoğlu ölüm gerçeğinden yola çıkarak dünyasını anlamlandırmakta, hatta “hayat” felsefesini “ölüm” düşüncesi üzerine bina etmektedir.

Ölümle başlayan bir hayat safhası olarak telakkî edilen âhîret inancı da, ölüm hadisesini tecrübe etmiş ilk insana kadar uzanır. Nitekim tarih boyunca ilkellik veya evrensellik gibi çeşitli vasıflarla nitelendirilen dinlerin kâhîr çoğunluğu – farklılık arz etmekle beraber – inanç sistemleri içerisinde bir âhîret inancına yer vermiştir. Diğer inanç sistemleri hiyerarşisindeki sıralaması farklılık arz etmekle birlikte özellikle İslâm dini açısından bakıldığında âhîret inancının Allah inancıyla birebir ilişkili olan aslî ve öncelikli bir konumda bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Teoloji disiplininin önem verdiği üç temel inanç esasından birisi olan âhîret konusu, çok yönlü olup dînî inançlarla olduğu kadar felsefî düşünce ve bilimsel olarak nitelendirilen parapsikolojik verilerle de bağlantılıdır. Bu yönleri dolayısıyla âhîret her zaman güncelliğini korumakta ve metafizik alanla ilgili en çok tartışılan konulardan birisi olmaktadır.

İnsanın var oluşunu ilgilendirmesi hasebiyle önemli olan âhîret inancı üzerine yapılan tartışmalar asırlardır devam etmektedir. Bu tartışmalar hem din, hem de felsefe ve psikoloji alanında yapılmıştır.

1. Âhîret inancının delili olarak ölümsüzlük arzusu

İnsanda doğal ve sunî bir çok istekler bulunmaktadır. Sunî arzular çevre ve toplum tarafından koşullandırılarak kazanılan arzulardır. Örneğin, bir arabaya sahip olmayı istemek doğal bir istek değil, aksine etkisinde kalınan kültürün gerektirdiği bir zarûrettir. Doğal arzular ise hiç kimsenin etkisinde kalmayarak insan doğasında ilk andan var olan arzulardır. Bu arzular fitrî olup insanda soyaçekim yoluyla mevcuttur. Başka bir ifadeyle bunlar insanın kanında, soyunda bulunuyor. Konuya ilişkin mahiyette örnek olarak dilbilimci Avram Noam Chomsky'nin görüşünü zikretmek yerinde olacaktır. Ona göre insanda, dilin söz dizimsel (syntactic) kurallarının içsel (innate) olması gerekir. Çünkü yeni doğan ve konuşmaya başlayan hiçbir çocuğun dilin sözdizimsel kurallarını tümevarımla öğrenecek kadar vakti olmamaktadır (Chomsky 2001, 135-136). Buna bağlı olarak şöyle deniyor: “her insan, kendi kişiliğinin devam etmesi gerektiğini düşünmektedir. Dolayısıyla kendini koruma (self-preservation) içgüdü, bizi bu devamlılığın zorunlu olması gerektiği inancına zorlamaktadır” (Phillips 1993, 291).

Yine insanın doğuştan sahip olduğu düşünceler vardır ki bunlar insana öğretilmez, ama evrenseldir. Mesela, yeme, içme basit insan doğasının bir gereğidir. Yapay arzular insandan insana değişebildiği halde doğal arzular insandan insana değişmeyen ve neredeyse bütün insanlığın ortak ve evrensel arzularıdır (Lewis 1963, 104 vd). Ölümsüzlük arzusu bunlardan biridir.

Bireyde mevcut olan ölümsüzlük arzusunun evrensel oluşunu Carl Gustav Jung (ö. 1961) şöyle ifade eder: “İnsanların pek büyük çoğunluğu, her zaman hayatın devamlılığına inanmaya ihtiyaç duydular. Hayatın ölümü aştığını düşündüğümüz zaman, bu düşüncenin anlamı bizden kaçıp kurtulsa, aklımızla tam olarak kavrayamasak bile, yine de hayatın anlamı içinde hareket ediyoruz. Ölüm ötesi bir hayata inanma, insan için kaçınılmaz, zorlayıcı bir durumdur. Çünkü bu düşünce ve inanç kollektif şuuraltının arketiplerinden birisidir” (Jung 1999, 119-120, 131-133). Yine başka bir eserinde o, şunları söyler: “Hiçbir zaman ölümden sonra yaşam olduğunu açıkça yazmadım çünkü o zaman ortaya kesin kanıtlar koymam gerekirdi, bunu yapmam mümkün değil. Anlattıklarım sadece bir mit yaratmaya çalışmaktan öteye geçmez. Bu, ölümden sonra yaşam olmasını istemem anlamına gelmez, aksine bu tür düşünceler beslememeyi yeğlerim, ama gerçeği söylemek gerekirse, arzu etmeme ve bir çaba göstermeme karşın, bende böyle düşüncelerin oluştuğunu da belirtmeden geçemeyeceğim. Bu düşüncelerin doğru veya yanlış olduğunu bilemem ama var olduklarından hiç kuşku yok. Onları bazı önyargılara kapılıp bastıramıyorsam bu onlara da söz hakkı tanımam gerektiği anlamına gelir. Ön yargılar ruhsal yaşamın dolu dolu yaşanmasını engeller ve onu yıpratırlar” (Jung 2001, 303).

Her bir doğal arzunun doyurucu bir karşılığı bulunmaktadır. Yeme arzusunun karşısında yiyecek, içme arzusunun karşısında içecek bulunmaktadır. Bunun teistik açıklaması İlahî inâyet ve takdirdir (Lewis 1963, 106). Bu bağlamda Murtaza Mutahharî, âhiretin gerekliliğini insanın sahip olduğu ölümsüzlük içgüdüğü diye ifade ettiği ebediyet arzusundan hareketle izah etmiştir. İnsanda bulunan her içgüdüğünün boş olmadığını, bir karşılığının olduğunu belirten Mutahharî, insan dışındaki hiçbir canlıda bulunmayan bu duygunun insanda bulunmasını, onun gerçekleşeceğine dair bir delil olarak kabul etmiştir. Zira ona göre “her temel eğilim ve yönelim, bu eğilim ve yönelimin kendisine yönelmiş olduğu bir olgunluğun, bir kemalin varlığına delildir. Adeta her istidat, her yönelim, bir kemalin, bir olgunluğun anısı, ondan kalan bir imgedir ve insanı o olgunluğa, o kemale yöneltir” (Mutahharî 1988, 226).

Kitâbu't-Tevhîd isimli eserinde Allah'ın varlığını ispat etmek sadedinde insanda gıda ve yiyeceklerle oluşmayan arzu, istek gibi bir takım duygulardan ve bu duyguların insana kâdir-i mutlak bir yaratıcı tarafından verilmiş olacağına dikkat çeken (Mâtürîdî 2002, 77 vd) Mâtürîdî (ö. 333/944), âhireti ispat etmeye çalışırken Kelâm tarihinde pek kullanılmayan insanın doğuştan sahip olduğu *fitrat delilinden* (Bebek 2000, 7) bahseder. O, bu konuda şöyle bir istidlalde bulunur: “Yaratılıştan sonsuz bir hayat ve daimi bir mutluluk arzusuna sahip

kılınan insana bu arzunun hem verilip hem de gerçekleřtirilmemesi dūřınılemez. Dūnya hayatı sonlu olduđuna gōre, ōlūm sonrasında ebedi bir hayatın var olması ve orada gerçekleřmesi gerekir” (Mātūrīdī 2004, V, 177).

Fuzūlī el-Bađdādī (ō. 963/1556), konuyu insanda bulunan ōlūmsūzlūk arzusunun bir karřılıđının bulunması gerektiđi açısından deđil, aksine insanda bulunan ōlūm korkusunun bir karřılıđının olması gerektiđi açısından řoye yorumlamıřtır: “Āhiret, akıl nazarında herhangi bir açıklamaya ihtiyaç gōstermeyecek řekilde, birkaç bakımdan sabittir. Birincisi, insana yūklenen mūkellefiyetlerdir. ūnkū bunlar, yapımlarında bir takım gūlūklere bulunan ve ceza veya mūkafatı gerektiren amellerden ibarettir. Ceza veya mūkafat ise ancak ōlūmden sonra olabilir. Zira mūkellefiyetler bütūn hayat boyunca devam etmektedir. Ruhun yokluktan varlık ālemine çıkıřı, yařama lezzeti ve bilgileri idrak etmesi birer nimettir. Mūkellefiyetler ise bu nimetlerin řūkūrleri olup, ceza veya mūkafatı gerektiren zait ameller deđildir, denemez. ūnkū lezzet ve elem bedenlerde bir arada bulunur, birbirlerinden ayrılmaları imkansızdır. Nitekim hastalıktan sonra sıhhatin gelmesi gibi elemden sonra da lezzet idrak olunur. Varlık lezzetini, yok olma korkusunun verdiđi elem takip eder. Yařama lezzetinin ardından, ōlūmden korkma elemi gelir. Bilgilerin lezzetinde ise, onları elde etmenin zorluđundan hasıl olan korkunun elemi bulunur. Bütūn bunlardan řu neticeyi çıkarabiliriz: Eđer yařama lezzeti řūkretmeyi icap ettiriyorsa ōlūm korkusu elemimin de bir karřılıđı olması lazım gelir” (Fuzūlī 1962, 78).

Miguel de Unamuno (ō.1936), insanın arzularının en būyūđū ve en eskisi olan ebediyet duygusunun, hayatın sırrı bakımından temel mesele olduđunu ifade eder. Aynı filozof yok olmaktansa ebediyen cehenneme razı olduđunu ūnkū hiçbir řeyin hiçliđin kendisi kadar korkunç gōrūnmediđini sōyler. Bir bařka yerde de řoye der: “Hayır, ōlmek istemiyorum: Ne ōlmeyi ne de ōlūm arzusunu istiyorum; ben her zaman, sonsuzca yařamak istiyorum. Bu ‘ben’in ve řimdi hazır bulunan ben olduđum ve kendimi o olarak hissettiđim bu ‘ben’in yařamasını istiyorum...” (Unamuno 1986, 32). Őte dūnya olmadıđında bu dūnya hayatının hiçbir anlam ifade etmeyeceđi gōrūřüne herkesin katılması zorunlu gōrūlmese de ōlūmsūzlūk arzusunun, řu veya bu řekilde insanlıđın çok būyūk çođunluđu tarafından, geçmiřte olduđu gibi bugūn de kabul edildiđi inkar edilemez bir gerçektir (Koç 2005, 9-10.).

Birçok ōlūmsūzlūk arzusunu savunan dūřūnūrūn gōrūřū burada zikredilebilir. Fakat konuyu insanın içsel talepleri veya igūdūleri açısından yeniden ele almak gerekir. řoye ki bu igūdūye gūvenilip gūvenilemeyeceđi konusunun açıklıđa kavuřturulması gerekmektedir.

Őlūmsūzlūk arzusunun, insanın ōlūmsūzlūđū ve dolayısıyla āhiretin varlıđına delil olup olmayacađı tartıřma konusudur. Bu anlamda insanda bulunan

arzudan hareketle ileri sürülen ‘Arzu savı’ (Argument from Desire) aslında Allah’ın varlığı için ileri sürülen teleolojik delilin, Clive Staples Lewis (ö. 1963) tarafından “ölümsüzlük konusunda” (Kreeft 1980, 43 vd.) ortaya atılmış şeklidir. Bu savın öncülleri ve sonucu şu şekildedir:

1. öncül: “İnsanın tüm fitrî arzularının bir objesi vardır;

2. öncül: Bununla birlikte bu arzuların objesi tespit olunamayan ve ne olduğunu bilemediğimiz arzular da vardır;

3. öncül: Objesi bu dünyada olmayan arzuların başka bir dünyada bulunması gerekiyor;

Sonuç: Bu ise insanların “Tanrı’yla birlikte ebedî yaşam” diye adlandırdıkları şeydir (Peter Kreeft ve Ronald K. Tacelli 1994, 78 vd.).

Düşünürlerin bir kısmı bunun ölümsüzlük konusunda delil olarak kullanılabileceğini kabul etmemekteyse de bir kısmı anlık bir dürtü olan bu arzunun ölümsüzlük konusunda aranan “çok harika bir kanıt” (Emerson 1904, VIII, 325) olduğunu söylüyorlar. Corliss Lamont’un ifadesiyle “basit bir öneriden ibaret olan” (Lamont 1990, 176) bu sav, delil olarak kullanılamasa da, öncüllerin gerektirdiği sonuç sadece bir imkana işaret eder gözükmektedir. Ayrıca arzudan hareketle ortaya konan bu savın insan psikolojisini *ikna edici* bir yönü vardır. Bu anlamda ölümsüzlük arzusu ölümden sonra hayatın devam edeceği bir başka âlemin var olduğunu insanın içgüdüsel olarak sezmesi, âhiret inancının dayandığı en önemli psikolojik temeldir. Bir başka âlemde de olsa, hayatın ebedîliğini arzu etmek, insan ruhundaki hafife alınması mümkün olmayan en yaygın istektir (Tabbâra 1988, 116-117).

İnsan, her hangi bir varlık veya canlı olmaktan öte bir de isteyen, arzulayan ve hayal edebilen bir varlıktır. Bunun için öncelikle ölümsüzlükle insanın ‘neyi istediği?’ anlaşılmalıdır. Çağdaş filozoflardan Peter Kreeft, insanın öteye olan arzusundan bahsederken insanın aslında cennetten de öte ölümü istemediğini belirtir. Bunun için o insan hayalinin tasarlayacağı öte âlem konusunda şöyle bir düşünce kullanır:

“Farz edin ki Tanrı’sınız ve gücünüzün sınırı yoktur. Böyle bir durumda bir cennet hayal edin ve bunu kendinize ebedî olarak verin... Kendinize asla sıkılmayacağınız bir cennet düşünebilir misiniz?... İnsan hem ölümü hem de sıkıcı cenneti istemez. Peki insan ne ister? Eğer cennet gerçek bir yerse hangi gerçek arzu bunu tatmin eder? Yok eğer cennet gerçek bir yer değil de bir hüsnükuruntudan ibaretse o zaman insandaki bu arzu neden?” (Kreeft 1994, 43-44) diye bir soru sorar Peter Kreeft. Ronald K. Tacelli ile birlikte yazdığı *Handbook of Christian Apologetics: Hundreds of Answers to Crucial Questions* adlı eserinde Tanrı’nın varlığını ispat sadedinde yirmi delilden biri olarak ileri sürdüğü tarih delilinden Tanrı’nın varlığı konusunda insanlığın ortak inancı

olarak bahseden Peter Kreeft, *Heaven: The Heart's Deepest Longing* adlı kitabında fitratın öteye olan arzusunun Tanrı'nın varlığına bağlamaktadır.

İnsanlık var olalı öyle veya böyle tüm toplumların bir öte dünya inancı bulunmuştur. Bütün insan topluluklarında tarih boyunca şu veya bu şekilde bir ölümsüzlük fikri ve buna bağlı olarak da âhiret inancı sürüp geldiğine göre, söz konusu inanç asılsız ve mesnetsiz olamaz. İnsandaki bu arzu çeşitli toplumlarda ölümsüzlük arayışını yansıtan mitolojilerde kendini göstermektedir. Örneğin insanların ebedî bir hayata duydukları özlem ve arayış, Gılgamış destanı ve İskender efsanesinde ölümsüzlük kazandıran âb-ı hayat şeklinde tezahür etmiştir (Ocak 1988, I, 1-3). Teolojik anlamda bu, ilk insan olan Âdem'in peygamber oluşuna ve her dönemde insanlığa peygamber gönderildiğine ve yapılan tebliğin kaynağının aynı oluşuna bağlanmaktadır. Şöyle ki "başı boş bırakılmayan insan" tarihin hiçbir döneminde Yaratıcı'sının emirlerinden habersiz bırakılmamıştır.

Buna karşılık felsefede inanç konusunda insanlığın ortak inancı (universal belief) ve kollektif hafıza (collective memory) gibi kavramlardan söz edilmektedir. Buna bağlı olarak eskiden itibaren hemen hemen bütün kültürlerde ölümsüzlüğe olan bu isteğin evrensel boyuta ulaşan varlığı, ölüm sonrası yaşamın gerekliliğinin olası en güçlü kanıtı olarak görülmektedir. (Jeffrey 2000, 13) Eğer böyle bir evrensel inançtan bahsedilebilirse bu, kişinin rasyonel doğasında bulunması gereken bir husustur. Dolayısıyla bu konudaki itirazlar, "*insanın rasyonel doğasının kaçınılmaz bir şekilde kendisini ahlâkî hayatının temel meselelerinde büyük hatalara götüreceği*" iddiası ispatlanana kadar sağlam bir delil olarak kabul edilecektir.

Evrensel bir arzu olan ölümsüzlük arzusu, inanç ve düşünce platformunda değişik şekillerde ifade edilmiştir. Bu anlamda metafizik ve maddî ölümsüzlüğün yanı sıra yine felsefedeki sosyal ve biyolojik ölümsüzlükten söz edilebilir.

Süreç felsefesine ait ve geleneksel ölümsüzlük görüşlerine karşı çıkan sosyal ölümsüzlük teorisine göre insanın ölümsüz olması, onun hayatı hakkında hiçbir şeyin Tanrı'nın hafızasından kaybolmamasıdır. Her insanın hayatıyla ilâhî gerçekliğe katkıda bulunduğu, onu zenginleştirdiği ve böylece kendisinin de ölümsüzleştiği düşünülürse, her kes yaptığı katkı oranında Tanrı tarafından hatırlanacak, diğer bir ifadeyle ilâhî varlığı zenginleştirmesinin "ödülünü alacaktır" (Hartshorne 1959, 178-179). Bu anlamda süreç düşüncesi genel olarak ölümden sonra cismânî veya ruhânî kişisel hayatın devam etmeyeceğini kabul etmekle birlikte, ölümün insan hayatının sona ermesi anlamına gelmeyeceğini de iddia etmektedir. Zira bu teoriye göre insan, ölümünden sonra geride başkalarına faydalı olacak eserler ve çalışmalar bırakarak ölümsüzlüğünü sağlar (John Hick 1994, 217 vd).

Biyolojik ölümsüzlük teorisi insanın ölümsüz olmasını biyolojik çerçevede ele almaktadır. Şöyle ki biyolojik ölümsüzlük insanın, evlatlarında kendi varlığının devam ettiğini görerek teselli bulması şeklinde anlaşılmaktadır (Spencer 1980, 120 vd). Bu teorilerin kendi içindeki problemlerini tartışmak konumuz dışında kalmakla birlikte burada genel olarak vurgulanmak istenen husus, insanın ölümsüzlüğe olan arzusu olup, farklı alanlarda bunun farklı şekilde izah edilmeye çalışılmış olmasıdır.

Son olarak ölümsüz olma arzusunun, çağdaş kültürü veya bilimi ölüme karşı direnmeye sürüklemesinden bahsetmek gerekecektir. Bu eğilim, “soğukla tedavi (cryonics) teknolojisi”nin gelişmesiyle meydana gelmiştir. Bu eğilimi savunanlardan birisinin görüşü şu şekildedir: “İnsan organizmasının, zedelenmeden nasıl dondurulacağını görmek için daha fazla beklememeliyiz. Bu iş gerçekleştiğinde mezarlıkları yatakhaneye çevireceğiz. Böylece her birimiz ölümsüzlük şansını elde edebilecektir. Mevcut bilgimiz öyle görünüyor ki, bunu vadetmektedir” (Hick 1994, 87). Sonuç olarak böyle bir tepki, ölüm gerçeğine meydan okuma açısından değil, fakat ölümsüzlük arzusunun insan fitratındaki varlığı açısından dikkate değerdir.

2. Ölümsüzlük arzusunun âhiret inancının delili oluşuna karşı iddialar

Arzuların, konuya ilişkin olarak da ölümsüzlük arzusunun âhiretin varlığı veya gerekliliğine delil teşkil edip etmeyeceği hususu daha önce de vurgulandığı üzere tartışma konusu olmuştur. İnsan fitratında bulunan ebedî yaşama isteğinin âhiretin gerekliliğine delil teşkil ettiğini söyleyenler olduğu gibi arzuların her hangi bir konuda delil olmayacağını ileri sürenler de olmuştur.

Bu konuda önemli itiraz John Stuart Mill (ö. 1873)’den gelmiştir. (Flew 1972, II, 149) O, arzuların içgüdülere (instinct) tekabül edip etmeyeceği konusunun önemsizliğine işaret ederek asıl meselenin ölümsüzlük arzusunun âhiretin gerekliliğine işaret ettiğini söylemenin başka arzular söz konusu olunca durumu çıkmaza götüreceğini şöyle ifade etmektedir: “Ölümsüzlük arzusunun, bizzat insan hayatının gerçekliğini sonsuzca garanti ettiğini düşünmek, yeme arzusunun da insanı bütün hayatı boyunca her zaman yiye bildiği kadar yemesi gerektiğini düşünmeyi zorunlu kılar veya ne kadar uzun bir hayat düşünürsek düşünelim hayatımız uzatılmış olacaktır” (Mill 1957, 52).

Bu itiraza ‘bu konudaki iddialar insanın rasyonel doğasının kaçınılmaz bir şekilde kendisini *ahlâkî* hayatının temel meselelerinde büyük hatalara götüreceği görüşünü kabul edene kadar sağlam delil olarak kabul edilecektir.’ düşüncesinden hareketle cevap verilebilir ki daha önce buna değinilmişti. John

Stuart Mill'in itirazında, yeme arzusunu insanda bulunan doğal arzular açısından kıyaslaması doğru olsa da, yukarıdaki dūřune açısından bakılınca yeme arzusunun insanı ahlākī hayatının temel meselelerinde buyk hatalara götürecek bir arzu olmaması bakımından haklı bir tarafı olmadığı anlaşılmaktadır.

Yine Dugald Stewart'a göre insanda bulunan arzusunun varlığı bir Şeyi tasdik etmek içinse o zaman bu arzusunun tasviri mümkün bir objesinin olması gerekir. (Flew 1972, II, 149) Carl Gustav Jung (Jung 2001, 305) ve Henry Habberley Price (Price 1970, 385-386), böyle bir objenin tasvirinin en iyi yolunun rüyalar olduğuna dikkat çekerek bir anlamda bu itiraza cevap vermişlerdir.

Ölümsüzlük arzusunun āhret için delil teşkil etmesine yapılan bir başka itiraz insanda bulunan *lm korkusudur*. Bu itiraz üzerinde David Hume (. 1776) durmuştur. (Flew 1972, II, 149) Bertrand Russell buna bağlı olarak insanda ölüm korkusu olmasaydı ölümsüzlük dūřuncesinin ortaya çıkmayacağını ifade etmiştir (Russell 1996, 50). Burada vurgulanmak istenen husus, insanda bulunan potansiyellerin/içgüdülerinin bir objesinin bulunması gerektiği açısından bakılınca evrensel olan ölüm korkusu içgüdüsünün de bir objesinin bulunması gerektiği ve bunun da gerçek objesinin insanın evrensel yok edilmesine (universal annihilation) tekabül etmesi gerektiğidir (Hume 1988, 104). Böyle bir itiraz geçerli değildir. Zira lmszlk arzusu ölümsüzlüğün gerçekliğini gerektiriyorsa, ölüm korkusunun da yine ölümsüzlük gerçeğini zorunlu kılması gerekir. Konuya tersinden bakılırsa bu, daha iyi anlaşılır. Őöyle ki 'ölüm arzusu' nasıl *lm* gerekli kılacaksa 'ölümsüzlük korkusu' yine de *lm* gerekli kılacaktır. Böyle olunca 'ölümsüzlük arzusu'yla 'ölüm korkusu'nun gerektirdiği sonuç yine ölümsüzlük duygusudur. Bařka bir ifadeyle ölüm korkusu ölümlü olmayı istemeyi değil ölümsüz olmayı istemeyi gerektirir. Dolayısıyla ilk başta yok oluř gibi telakki edilen ölüm korkusunun insan fitratında bulunan ebediyet duygusuna bağlamak gerekir. (Topaloęlu 1988, I, 544) Bu, bireyin kendi yaşamının sınırlı olmasına yine kendi psikolojik özellikleri doğrultusunda gösterdiği bir tepkidir.

Sonuç

Sonuç olarak, gerek müslüman gerekse bazı Batılı dūřnrler āhret inancının felsefi-psikolojik temelleri arasına "lmszlk arzusu"nu koyarak bu inancı savunmuşlardır. Gerek Batılı, gerekse müslüman dūřnrlerin bazıları, yeme ve ieme gibi insanın doğuştan sahip olduğu dūřuncelerin, ona ęretilmeyen ortak ve evrensel arzulardan birinin ölümsüzlük arzusu olduğunu ileri sürmüşler. Carl Gustav Jung, bireyde mevcut olan ölümsüzlük arzusunun evrensel oluşunu, ölüm ötesi bir hayata inanmayı, insan için kaçınılmaz, zorlayıcı

bir durum olarak açıklamakta, bu inancı kolektif şuuraltının arketiplerinden birisi olarak görmektedir. Ölümsüzlük arzusu, insanın karşılığı bulunan diğer doğal ihtiyaçları kategorisinde görülerek teistik açıklamasının ilahî inayet ve takdir olduğu şeklinde açıklanmıştır. Bu bağlamda Murtaza Mutahhari, âhiretin gerekliliğini insanın sahip olduğu ölümsüzlük içgüdüğü diye ifade ettiği ebediyet arzusundan hareketle izah etmiş, insan içgüdülerinin boş olmadığını, insan dışındaki hiçbir canlıda bulunmayan bu duygunun insanda bulunmasını, onun gerçekleşeceğine dair bir delil olarak kabul etmiştir.

Kelâm tarihinde pek kullanılmayan fitrat delilinden yararlanan Mâtürîdî de yaratılıştan sonsuz bir hayat ve daimi bir mutluluk arzusuna sahip kılınan insana bu arzunun hem verilip hem de gerçekleştirilmemesinin doğru olmadığını ileri sürmüş, dünya hayatı sonlu olduğuna göre, ölüm sonrasında ebedî bir hayatın var olmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Bütün insan topluluklarında tarih boyunca şu veya bu şekilde bir ölümsüzlük fikri ve buna bağlı olarak da âhiret inancı sürüp geldiğine göre, söz konusu inancın asılsız olmadığı ileri sürülmüştür.

Teolojik anlamda bu, ilk insan olan Âdem'in peygamber oluşu ve her dönemde insanlığa peygamber gönderildiğine ve yapılan tebliğin kaynağının aynı oluşuyla ilişkilendirilmiştir. Buna karşılık felsefede inanç konusunda insanlığın ortak inancı ve kolektif hafıza gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Evrensel bir arzu olan ölümsüzlük arzusu, inanç ve düşünce platformunda değişik şekillerde ifade edilmiştir. Bu anlamda metafizik ve maddî ölümsüzlüğün yanı sıra yine felsefedeki sosyal ve biyolojik ölümsüzlük üzerinde durulmuştur. Sosyal ölümsüzlük teorisine göre insanın ölümsüz olması, onun hayatı hakkında hiçbir şeyin Tanrı'nın hafızasından kaybolmaması bağlamında değerlendirilmiştir.

Ölümsüzlük arzusunun âhiretin varlığı veya gerekliliğine delil teşkil edip etmeyeceği hususu felsefi ve psikolojik açıdan tartışılmış, fitrî olan ebedî yaşama isteğinin âhiretin gerekliliğine delil teşkil emeyeceği de ileri sürülmüştür. John Stuart Mill, ölümsüzlük arzusunun âhiretin gerekliliğine işaret ettiğini söylemenin başka arzular söz konusu olunca durumu çıkmaza götüreceğini ileri sürmüştür. Dugald Stewart da insanda bulunan arzunun varlığının bir şeyi tasdik etmek için olduğu halde, o arzunun tasviri mümkün bir obje olması gerektiğini ileri sürmüştür. Onun bu iddiası, Carl Gustav Jung ve Henry Habberley Price tarafından zikredilen objenin tasvirinin en iyi yolunun rüyalar olduğuna dair karşı iddialarla cevaplandırılmıştır.

KAYNAKÇA

- Bebek Adil, (2000). "Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Âhret İnancı" *MÜİFD* XIX, s. 5-41, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Chomsky Noam, (2001). *Dil ve Zihin* (çev. Ahmet Kocaman), Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Emerson Ralph Waldo, (1904). "Immortality", *The Complete Works of Ralph Waldo Emerson* (Ralph Waldo Emerson içinde), VIII, 320-327, New York: Houghton, Mifflin and Co.
- Flew Anthony, (1972). "Immortality" *The Encyclopedia of Philosophy* (ed. Paul Edwards), II, 139-150, New York: Macmillan.
- Fuzûlî Muhammed, (1962). *Matla'u'l-I'tikâd fî ma'rifeti'l-mebde' ve'l-meâd* (çev. Kemal Işık ve Esat Coşan), Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Hartshorne Charles, (1959). "A Philosopher's Assessment of Christianity", *Religion and Culture: Essays in Honor of Paul Tillich* (ed. Walter Leibrecht), London: Harper and Brothers, (s. 167-180).
- Hick John, (1994). *Death and Eternal Life*, Hampshire: The Macmillan Co.
- Hume David, (1988). *Dialogues Concerning Natural Religion and the Posthumous Essays* (ed. Richard H. Popkin), Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Jeffrey Grant R., (2000). *Journey into Eternity: Search for Immortality*, Canada: Water Brook Press.
- Jung Carl Gustav, (1999). *Jung on Death and Immortality* (ed. Jenny Yates), New Jersey: Princeton University Press.
- Jung Carl Gustav, (2001). *Anılar, Düşler Düşünceler* (yay.haz. Aniella Jaffe, çev. İris Kantemir), İstanbul: Can Yayınları.
- Koç Turan, (2005). *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kreeft Peter ve Ronald K. Tacelli, (1994). *Handbook of Christian Apologetics: Hundreds of Answers to Crucial Questions*, InterVarsity Press.
- Kreeft Peter, (1980). *Heaven: The Heart's Deepest Longing*, San Francisco: Harper and Row Publishers.
- Lamont Corliss, (1990). *The Illusion of Immortality*, New York: The Continuum Publishing Company.
- Lewis Clive Staples, (1963). *Mere Christianity*, New York: The Macmillan Co.
- Mâtürîdî, (2002). *Kitâbu't-tevhîd* (çev. ve yay. haz. Bekir Topaloğlu), İstanbul: İSAM yayınları.

Mâtürîdî, (2004). *Te'vilâtu ehli's-sünne* (thk. Fatma Yusuf Heymi), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Mill John Stuart, (1957). *Theism* (ed. Richard Taylor), New York: The Bobs Merrill Co.

Mutahharî Murtaza, (1988). *Adl-i ilâhî* (çev. Hüseyin Hatemi), İstanbul: İşaret Yayınları.

Ocak Ahmet, (1988). "Âb-ı Hayat", *DİA*, I, 1-4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM yayınları.

Phillips D. Z., (1993). "Eternal Life and the Immortality of the Soul" *Contemporary classics in philosophy of religion* (ed. Ann Loades, Loyal D. Rue içinde), s. 291, Illinois: Open Court Publishing Company.

Price Henry Habberley, (1970). "Personal Survival and the Idea of Another World", *Classical and Contemporary Readings in the Philosophy of Religion* (ed. John Hick), s. 370-393, New Jersey: Prentice Hall Inc.

Russell Bertrand, (1996). *Neden Hristiyan Değilim* (çev. Ender Gürol), İstanbul: İlke Basın Yayım.

Spencer Herbert, (1980). "A Biological View of Life After Death", *Death and Dying* (ed. David L. Bender and Richard Hagen), New York: Greenhaven Press.

Tabbâra Abdülfettah (1988). *Rûhu 'd-dîni 'l-İslâmî*, Beyrut: Darü'l-Kütub.

Topaloğlu Bekir, (1988). "Âhiret", *DİA*, I, 543-548, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM yayınları.

Unamuno Miguel de, (1986). *Yaşamın Trajik Duygusu* (çev. Osman Derinsu), İstanbul: İnkılap Yayınevi.

i.f.d. Ülkər Abuzərova

ƏBƏDİLİK İSTƏYİ KONTEKSTİNDƏ AXİRƏT İNANCININ FƏLSƏFİ-PSIXOLOJİ ƏSASLARI

XÜLASƏ

Axirət mövzusu dini inanclarla yanaşı, fəlsəfi düşüncə və parapsixoloji məlumatlarla da əlaqəli olan çoxsahəli bir mövzudur. Buna görə də metafizik sahəyə dair ən çox müzakirə olunan mövzulardan biri kimi, axirət mövzusu hər zaman aktuallığını qoruyur. Axirət inancının dini və fəlsəfi əsaslarının tədqiqi bu xüsusiyyətinə görə böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bu məqalədə ölümsüzlük arzusu kontekstində axirətin imkan və vacibliyinə dair arqumentlər İslam və Qərb mütəfəkkirlərinin fikirləri çərçivəsində tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatda psixoloji cəhətdən üzərində durulan arqumentlər və onlara yönəldilən tənqidlər araşdırılmışdır. Həm müsəlman, həm də bəzi Qərb alimlərinin axirət inancının fəlsəfi-psixoloji əsasını ölümsüzlük arzusu üzərində müdafiə etdiyi göstərilmişdir. Bundan əlavə, ümumbəşəri istək olan ölümsüzlük arzusunun inanc və düşüncə sistemində müxtəlif formalarda ifadə edildiyi göstərilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq metafizik və maddi ölümsüzlükdən başqa fəlsəfədəki sosial və bioloji ölümsüzlükdən də danışılmışdır. Məqalədə üzərində durulan digər mövzu isə insan fitrətindəki əbədiyaşamaq arzusunun axirətin vacibliyi mövzusunda arqument kimi istifadəsinin mümkün olmadığını irəli sürən Con Stüart Mil, Duqald Stüart və Deyvid Hyum kimi mütəfəkkirlərin iddiaları qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *din fəlsəfəsi, axirət inancı, ölümsüzlük arzusu, sosial ölümsüzlük.*

д.ф. по теолог. Улькар Абузарова

ФИЛОСОФО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ “ВЕРЫ В ЗАГРОБНУЮ ЖИЗНЬ” В КОНТЕКСТЕ СТРЕМЛЕНИЯ К БЕССМЕРТИЮ

РЕЗЮМЕ

Тема “Веры в загробную жизнь” многогранна и связана не только с религиозными верованиями, но и с философской мыслью и парапсихологическим знаниями. Данная тема, как одна из самых обсуждаемых проблем метафизики, всегда актуальна. По этой причине исследование религиозных и философских основ “Веры в загробную жизнь” имеет большое значение в этом отношении.

В статье были исследованы доказательства о существовании и необходимости вечной жизни в контексте стремления к бессмертию. Предмет исследования оценивается на основе ислама и взглядов западных теологов-философов. В нем были рассмотрены психологические аспекты и их критика. Было показано, что как мусульмане, так и некоторые западные мыслители отстаивают веру в вечность, ставя в основу основ философско-психологический фундамент при стремлении к бессмертию. Кроме того, было показано, что людское желание бессмертия, по-разному выражается на платформе веры и мышления. В этом смысле наряду метафизическим и материальным бессмертием, опять же был сделан упор на социальное и биологическое бессмертие, рассматриваемое с философской точки зрения. Наконец, в статье были рассмотрены утверждения таких мыслителей, как Джон Стюарт Милль, Дугальд Стюарт и Дэвид Хьюм, которые утверждают, что стремление к вечной жизни, которое характерно природе человека, не является доказательством существования бессмертия.

Ключевые слова: *философия религии, вера в загробную жизнь, желание бессмертия, социальное бессмертие.*

Assist. Prof. Ulkar Abuzarova

**PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF
THE HEREAFTER IN THE CONTEXT OF DESIRE FOR
IMMORTALITY**

ABSTRACT

The issue of the Hereafter has multifaceted dimensions and linked to philosophical thought and parapsychological data. Therefore, the Hereafter, as one of the most debated topics on metaphysics is always up to date. In this sense, a study of religious and philosophical foundations of the Hereafter is of great importance.

This article focuses on the alleged evidences of the possibility and necessity of the Hereafter in the context of desire for immortality. This topic was analyzed from the standpoint of Islamic and Western theologians-philosophers. This article examines both the evidences that base on psychological aspects and their criticism. It has been shown that both Islamic and some Western scholars advocate the belief of the Hereafter by arguing for the desire for immortality on the philosophical-psychological basis. This research also lays out that the desire for immortality that is universal desire is expressed in various ways in the platform of belief and thought. In this sense, besides metaphysical and physical immortality, social and biological immortality are also examined in the context of philosophy. Finally, the article analyzes the arguments of the thinkers such as John Stuart Mill, Dugald Stewart and David Hume, who belief that it is impossible for the necessity of the Hereafter to rest on the desire for immortality which is inherently exist in human nature.

Keywords: *Philosophy of religion, the Hereafter, desire for immortality, social immortality*

Çapa tövsiyə etdi: dos. M.M.Camalov